

Het was Adam Smith van *An inquiry into the nature and the causes of the wealth of nations* (1776), die de 'onzichtbare hand van de markt' als regulerend principe introduceerde voor de commerciële maatschappij. Door deze onzichtbare hand zou het particuliere eigenbelang tot algemeen belang worden. Smith was een voorstander van het economische liberalisme, dat tevens een pleidooi was voor een zo groot mogelijke sociale vrijheid. Smith pleitte daarom ook voor een vrije concurrentie. Hoewel sociaal-democraten veel invloed hebben ondergaan van het liberalisme bestaat op dit punt toch een wezenlijk verschil.

81

Gepopulariseerde visie op de maatschappelijke orde, in verleden, heden en toekomst.

hoofdstuk

5

Plan-socialisme

bladzijde

85

PLAN-SOCIALISME

Socialisten hebben dit idee van Smith afgewezen en getracht de onzichtbare hand zichtbaar te maken om zodoende de kapitaalsbelangen er achter te kunnen zien. Maar ook met de bedoeling een rationele planning van de maatschappij te ontwikkelen. En om dat laatste gaat het in dit hoofdstuk.

De afschuif van het kapitalisme inspireerde socialisten tot grootse plannen. Immers: in het kapitalisme is sprake van overproductie. Er bestaat een enorme verspilling als gevolg van de productie voor de markt. Socialisten gingen er vanuit dat door een betere planning het mogelijk zou zijn te komen tot een efficiëntere en meer rechtvaardige samenleving. Immers: een gesocialiseerde economie is in wezen in organisatie en efficiency superieur aan het kapitalisme.

N.V.V.

S.D.A.P.

PROCLAMATIE

AAN HET NEDERLANDSE VOLK

De zosde crisis-winter staat voor de deur! • Ondanks verschijnselen van herstel elders, zijn er nog geen tekenen, die er op wijzen, dat ons volk in dat herstel zal delen • Integendeel!

DE CRISIS TEISTERT ALLE GROEPEN VAN ONS VOLK DE WERKLOOSHEID NEEMT NOG ALTIJD IN OMVANG TOE

De dalende koopkracht verwekt steeds nieuwe werkloosheid. De tot nu toe door de overheid genomen maatregelen zijn enerzijds onjuist, anderzijds onvoldoende gebleken

HET KAN ANDERS, DUS HET MOET ANDERS

In een wereld van stoffelijke overvloed en van een ongekend hoge ontwikkeling der techniek mogen de volksmassa's niet ondergaan in wanhoop en vertwijfeling!

WIJ MOGEN EN WILLEN NIET BERUSTEN

S.D.A.P. en N.V.V. hebben daarom op 26 October j.l. te Utrecht vastgesteld:

HET PLAN VAN DE ARBEID

HET PLAN VAN DE ARBEID wil de werkloosheid bestrijden door een groots program van openbare werken

HET PLAN VAN DE ARBEID wil door koopkrachtversterking voor de middenstand nieuwe afzetmogelijkheden openen

HET PLAN VAN DE ARBEID wil door een gesloten stelsel van maatregelen aan boeren en tuinders een beter bestaan verzekeren

HET PLAN VAN DE ARBEID wil door industrialisatie nieuwe werkgelegenheid scheppen

HET PLAN VAN DE ARBEID wil door ordening van het bedrijfsleven een nieuwe crisis helpen vermijden

WIJ ROEPEN AL ONZE MEDEBURGERS OPI

mede te werken aan de vorming van een krachtige volkswil, om te komen tot een constructieve welvaarts-politiek volgens de beginselen van

HET PLAN VAN DE ARBEID

Alle inlichtingen: Centrale propaganda-commissie voor het Plan van de Arbeid.
Tosselschadestraat 31 - Amsterdam-West

Door middel van beheersing van de produktiekrachten is het in de socialistische visie mogelijk tot een voor iedereen rechtvaardige samenleving te komen en een rationele, efficiënte en planmatige economie te bereiken. Planning, vooruitgangsidee en een nieuwe maatschappij vormen doelstellingen van de sociaal-democratie. Dit gedachtengoed komt tot zijn volle wasdom in het Plansocialisme van de jaren dertig, maar heeft ook na de tweede wereldoorlog de PvdA diepgaand beïnvloed. Het rapport *De weg naar vrijheid* uit 1952 kent de passage, dat 'de maatschappij aan zichzelf overgelaten niet leidt tot een toestand van vrijheid, maar integendeel tot een toestand, waarin in feite bepaalde belangengroepen zich bijzondere voorrechten verwerven, en willekeurig macht uitoefenen. Vergroting van de vrijheid, stoffelijk en cultureel, vraagt daarom een planmatig beleid en een actief optreden van de overheid.' En in het gemeenteraadsprogramma van 1974 wordt bij de middelen van het stedelijk economisch beleid voorgesteld zowel een 'gemeentelijk economisch planbureau' in te stellen als 'een economisch structuurplan voor korte en middellange termijn, dat onderdeel dient te worden van een gewestelijk structuurplan' te ontwerpen.

Achtergrond van het beheersingsconcept is dat organisatie bewust aangebracht dient te worden. Een goede, efficiënte en heldere organisatie ontwikkelt zich niet vanzelf. De onzichtbare hand van Smith was voor het aanbrengen van structuren volgens sociaal-democraten - en niet alleen volgens hen - te ongrijpbaar. Planning, ordening en beheersing van het sociaal-economische leven zijn de trefwoorden van sociaal-democraten, die zich met socialisatie, crisisbestrijding en medezeggenschap bezig hielden.

Domela Nieuwenhuis heeft de wanorde van het kapitalisme vaak gehegeld, maar de vraag was wat er voor in de plaats diende te komen. In het begin van de jaren tachtig heeft hij daarom aan Karl Marx gevraagd wat te doen op de dag na de revolutie. Lag er al een blauwdruk klaar van de nieuwe maatschappij, hoe komt rechtvaardig loon tot stand in het socialisme en welke nieuwe wetten moesten er gemaakt worden? Het zijn vragen die in elke discussie, in elk geschrift en op veel openbare bijeenkomsten in die tijd gesteld werden. Maar Marx schreef daarop dat Domela een schijnprobleem opriep. De tactiek hing af van de omstandigheden. Domela was daar niet tevreden mee, de blauwdruk moest gereed zijn bij het aanbrengen van de schone toekomst. Hoe zou er iets uit de revolutie geraken als plotseling en vooral onvoorbereid de macht aan de socialisten zou zijn?

82

Proclamatie van het Plan van de Arbeid, 1935.

Foto IISG, Amsterdam

De Indië-ganger en lid van de Eerste Internationale Henri van Kol heeft in zijn *Kapitalisme en Socialisme* uit 1888 uitvoerig beschreven hoe het socialisme na de revolutie georganiseerd moest worden en hoe door middel van allerlei metingen rechtvaardig loon tot stand komt. Gemeten wordt de inspanning van een persoon door middel van toestroming van bloed, scheikundige veranderingen in het lichaam, temperatuursverhogingen en 'dynamometrie' (meten van

83

84

speerkracht). En al die metingen vertalen zich in arbeidsbonnen: **Voor** elke inspanning doorgezet tot een zekere graad van vermoeidheid, rekt men b.v. 10 arbeids-certificaten; dat wil zeggen, een ieder die tot vermoeid wordens toe gewerkt heeft, wat men controleren kan, ontvangt 10 bons, onverschillig welken of hoeveel arbeid hij verricht heeft.'

sociaal-democraten en ordening

De SDAP heeft vanaf het begin deze soort blauwdruk-mentaliteit gewantrouwd, maar wel aan de idee vastgehouden dat een socialistische maatschappij zorgvuldig ingericht diende te worden. De partij noemde zich revolutionair, maar was dat op een andere manier dan de SDB van Domela Nieuwenhuis. De SDAP probeerde revolutionair te zijn door de aandacht voor hervormingen, zij erkende in de geleidelijkheid of zoals J. den Uyl zou zeggen 'in de kleine stapjes' de enige weg om tot het einddoel te komen. Maar kwam men op deze wijze tot het einddoel of ging men alleen maar op weg ernaar toe? Toch is er door de jaren heen een aantal blauwdrukken verscheenen. In de periode tussen de twee wereldoorlogen wemelde het van de rapporten over de toekomst, over de socialistische staat of over de weg naar een van beiden. In 1907 verscheen een blauwdruk van de partijleider Pieter Jelles Troelstra.

63

Propaganda voor het Plan van de Arbeid door de Arbeiderspers.

Foto Spaarnestad Fotoarchief, Haarlem

Victor Adler tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Foto Troelstra Gedenkschriften

'Aber Troelstra, Sie sind sonst ein so besonnener Mensch, sind Sie jetzt verrückt geworden', aldus **Victor Adler** over de blauwdruk van Troelstra. Troelstra noemde die blauwdruk het politieke systeem der sociaal-democratie. Hij wilde twee soorten volksvertegenwoordiging: een gewoon en een economisch parlement, waarin werknemers en werkgevers vertegenwoordigd waren. Op deze wijze zou de overgang naar het socialisme goed tot zijn recht komen. Dit was in feite een antwoord op de vraag van Domela Nieuwenhuis van 25 jaar daarvoor. In het rapport *Nieuwe Organen* (1931) worden deze gedachten verder uitgewerkt.

Er waren ook rapporten over het uiteindelijke doel en de wegen er naar toe. Het *Socialisatierapport* van de SDAP uit 1920 ging er vanuit dat ook conjunctuurproblemen van het kapitalisme slechts bestreden dienden c.q. konden worden door de bestrijding van het kapitalisme als zodanig. Gelijkberechtiging en gelijkwaardigheid zijn de trefwoorden. Drie jaar later kwam als aanvulling *Bedrijfsorganisatie en Medezeggenschap* uit, waarin het belang van beide onderwerpen voor socialisatie uit de doeken wordt gedaan.

Ook in het rapport *Socialisatie* uit 1933 was de conclusie dat er zonder structurele veranderingen niet veel te verbeteren viel. Het rapport ging nog uit van totale socialisatie van de productiemiddelen. Socialisatie was de hoeksteen van het socialisme geweest. Socialisatie was een voorwaarde voor het tot stand brengen van een socialistische maatschappij.

84

Joop den Uyl met rode rozen.
Foto IISG, Amsterdam

Bij ordening was het de bedoeling het marktmechanisme terug te

dringen ten gunste van bewuste leiding en sturing. De bezwaren van de vrije concurrentie zouden door de ordening een stuk minder worden. Hoe dat zou gaan, dat stond vagelijk in het *Plan van de Arbeid*. Maar de idee daarachter was duidelijk: doordat elke individuele ondernemer naar rationalisatie streeft is het geheel nog niet rationeel. Of misschien juist niet rationeel, omdat iedere ondernemer zijn eigen weg gaat. Daarom zijn afspraken in een bedrijfsschap van gelijksoortige ondernemers van groot belang. Zo geeft de rode jonkheer uit Wassenaar M. van der Goes van Naters in het *Handboek voor het Plan van de Arbeid* het voorbeeld dat in de landbouw ordening tot stand gebracht kan worden door 'een teeltplan, de garantie van afname van bepaalde produkten tegen bepaalde prijs, de voorraadpolitiek en het leiden van de teelttriching'. Het is een poging de wet van de onzichtbare hand buiten werking te stellen.

het Plan van de Arbeid

De Hagenaars, die op 28 november 1935 in de winkelstraat Paul Krugerlaan inkopen deden, werden plotsklaps verrast door een fanfare van de daken. Het was een *Plan*-fanfare: boven op een platform op het dak stonden trompettisten voor een *Plan*-affiche. Eind 1935 en begin 1936 verscheen er een stortvloed van pamfletten, affiches, toespraken, liederen en theaterstukken over het *Plan van de Arbeid*, dat eind oktober 1935 ten doop was gehouden te Utrecht. Het was een poging de stemming in de partij er weer in te krijgen, een oplossing te bieden voor de economische crisis voor het gehele Nederlandse volk en te kiezen voor regeringsverantwoordelijkheid. In hetzelfde jaar was *Het staatkundig stelsel der sociaaldemocratie* verschenen. Een vurig pleidooi voor de parlementaire democratie was de centrale these van dit rapport. Met deze beide rapporten gaat in feite de vernieuwing van de SDAP van start.

Zo'n *Plan* was niet een typisch Nederlands verschijnsel. Sterker nog: het is overgewaaid uit België, waar Hendrik de Man een soortgelijk plan ontwikkeld had. Maar ook de *Vijfjarenplannen* uit de Sovjet-Unie, de *New Deal* van Roosevelt uit Amerika en de *Planwirtschaft* van Rathenau uit Duitsland speelden alle een rol.

In het *Plan van de Arbeid* was socialisatie slechts een middel tot een betere beheersing van de economische crisis. Maar betekende dat een nieuwe koers? In één opzicht wel: het loslaten van de idee van een totale socialisatie. In een ander opzicht echter niet: planning was de oplossing van de maatschappelijke problemen, met name voor de crisis van het internationale kapitalistische systeem. Achtergrond van het plandenken is, zoals de opsteller ir. H. Vos zei: 'de ontwikkeling der maatschappij gaat in de richting van een meer planmatige produktie'. Ondernemers bezaten reeds een streven naar rationalisatie. Die zou over kunnen gaan in een beheersing van de totale produktie door de politiek. Immers, wanneer 'de technicus er in slaagt een nieuwe machine uit te vinden, kan ook de econoom er in slagen een wijze van invoering van deze machine aan te geven, die niet schadelijk is voor de gemeenschap.'

85

**Reklame voor het Plan van de Arbeid
aan de Vaillantlaan, 1935.**

Foto Haags Gemeentearchief

Wetenschappelijke analyse van maatschappelijke problemen is een wezenlijk onderdeel van het Plan. Verder wetenschappelijk onderzoek zou gedragen kunnen worden door een *Centraal Conjunctuurbureau* en een *Centraal Economisch Technologisch Instituut*. De biograaf van Vos, Jan Nekkers, oordeelt: 'wetenschappelijk gezien was daarom het Plan van de Arbeid uiterst modern'. Het weerspiegde ook het vakverenigingsconcept van Henri Polak, de oprichter van het moderne NVV. De moderne vakbondsbestuurder neemt beslissingen op basis van wetenschappelijke ervaring: **Kennis** van feiten, het wetenschappelijk verwerken dier feiten tot grondslag van de tactiek, dat is een niet te ontkomen eisch van de moderne vakbeweging'.

Maar wat was het doel van het Plan en wat waren de middelen? Het doel was bestaanszekerheid bij alle Nederlanders te garanderen bij een behoorlijk levenspeil. De middelen waren legio, maar kwamen er op neer dat het marktmechanisme terug gedrongen werd. Zo werden uitvoering van openbare werken op grote schaal en gerichte industrialisatie voorgesteld. Daardoor zou de koopkracht toenemen en vooral de werkloosheid aangepakt worden. De overheid zou zes honderd miljoen op een termijn van drie jaar dienen te investeren om het Plan mogelijk te maken. Het zou echter wel 200.000 arbeidsplaatsen opleveren. Maar tegelijkertijd waren er voorstellen om een crisis te beheersen via een Keynesiaanse economische politiek. Dat was voor die jaren een revolutionaire aanpak, zeker in het door de Colijns overheerste Nederland. In feite kwamen de voorstellen er op neer dat een geleide en gemengde economie een aantal jaren eerder ingevoerd zou zijn dan werkelijk gebeurde.

kritiek en uitwerking

De machthebbers in Nederland reageerden afwijzend. Men had kritiek op twee punten: het was een rood plan en de economische theorieën werden niet vertrouwd. Interessant zijn de kritieken van de VDB en de CPN. De kritiek van de VDB is interessant omdat de VDB na de oorlog fuseerde met de SDAP. Het oordeel van de CPN is van belang omdat de CPN kon wijzen op de overeenkomsten met de vijfjarenplannen in de Sovjet-Unie.

De CPN had in eerste instantie een eigen plan ontwikkeld: het *Plan voor Actie en Brood*. Het verschilde van het Plan doordat bijvoorbeeld werkverruiming met loonderving veroordeeld werd. Maar binnen een jaar ondersteunde de CPN het Plan. Praktisch vanwege het feit dat het Plan de meest actuele crisis-eisen voor het Nederlandse volk bevatte. Principieel kon de CPN gezien de ervaringen van het Russisch Communisme niet veel anders doen.

De VDB had vooral kritiek op de theorie van de koopkracht. De gezaghebbende econoom D. van Embden liet niets heel van het crisisplan. 'Niets dan duisternis en een zwak betoog', constateerde hij doodleuk in een bespreking van het Plan. En: 'deze soort creatie van welvaart moet falen, indien haar enig mogelijke bron, de

89

90

werkt goed in een stabiele omgeving.

Op de langere termijn heeft het Plan wel invloed gehad. Drees concludeerde in zijn boek *Zestig jaar levenservaring*: 'Na de oorlog is veel van wat in ons plan werd bepleit gemeengoed geworden in de economische en sociale opvattingen en menige toen voorgestelde maatregel is inmiddels ook verwezenlijkt.' Maar veel wat er gerealiseerd werd, was toch niet zoals in het Plan bedoeld was, zoals Van der Goes van Naters in een openhartige bui zei: 'Nou, en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie is helemaal jammerlijk mislukt. De naam alleen al is een lachertje: er is niets publieks aan! Ooit gehoord dat het Landbouwschap waarschuwde tegen de melkplas, die zo lekker gesubsidieerd werd? Het is een misselijke boerepummelclub die niks doet in het algemeen belang'.

Haagse plannen

In de Haagse gemeentepolitiek voor 1940 werkte het Plan niet echt door. Daarvoor was de tijd te kort. Maar Drees zou Drees niet zijn als hij in 1934 niet al een voorstel tot ordening van het bouwwezen gedaan had. Door bindende afspraken tussen gemeente, ondernemers en werknemers te maken zou een betere afstemming tussen productie en behoefte plaats vinden. Hoewel de Rooms-Katholieke wethouder L.J.M. Feber enthousiast reageerde kwam er geen ordening in het bouwbedrijf in de Residentie. Stadsontwikkeling en volkshuisvesting werden al jaren flink ter hand genomen. En dat vereiste uiteraard veel planning. De Woningwet van 1901 had de mogelijkheid geboden tot een gericht gemeentelijk beleid tot onderlinge afstemming van architectuur en stedenbouw. De gemeente werd volgens deze wet verplicht om bouwverordeningen vast te stellen en een uitbreidingsplan te maken. Daarnaast waren er allerlei bepalingen in de wet opgenomen ten aanzien van de kwaliteit van woningen. De wet bood bovendien de mogelijkheid om rijkssubsidie aan te vragen ten behoeve van de volkswoningbouw.

Toch duurde het tot 1918 voordat de Haagse politici de stadsontwikkeling krachtig ter hand namen. Ten dele was dit te wijten aan meningsverschillen tussen de Haagse directeur Gemeentewerken ir. I.A. Lindo en de ontwerper van het uitbreidingsplan van de stad ir. H.P. Berlage. In 1918 ging Lindo echter met pensioen en in datzelfde jaar werd de gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting opgericht met als eerste directeur ir. P. Bakker Schut.

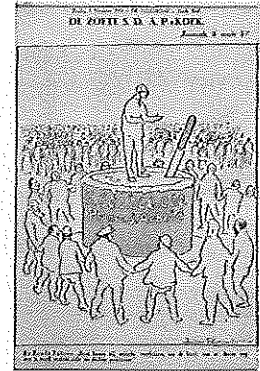
Vanaf dat jaar heeft Bakker Schut zich er voor ingezet de architectonisch-stedenbouwkundige principes van Berlage in de volgende Haagse stadsuitbreidingen te verwezenlijken. Hij slaagde erin om een aantal wijken, zoals de Bomen-, Bloemen- en Vruchtenbuurt en het Laakkwartier, 'een Berlagiaanse geest te laten ademen!' We herkennen de ziel van de architect in de besloten bouwblokken om een gemeenschappelijke groene binnenplaats, die veelal door poorten vanuit de steenachtige openbare ruimte ontsloten worden.

89

gebouw Haagse dierentuin
Benoordenhout
Foto Haags Gemeentearchief

90

overzicht Houtrust tijdens demonstratie
SDAP, vermoedelijk 1927
foto IISG Amsterdam

91

92

Kort na de Eerste Wereldoorlog werd een groot aantal woningen van gemeentewege gebouwd. Bij niet-gemeentelijke bouwprojecten werd de erfpachtregeling gehanteerd. Om zoveel mogelijk invloed uit te kunnen oefenen op de totstandkoming van een bepaalde wijk, werden daartoe de benodigde gronden verworven door koop of onteigening. Vervolgens werden deze gronden in erfpacht uitgegeven onder het regime van een vastgestelde bouwverordening of met de verplichting in een bepaalde architectonische stijl te bouwen, die door de gemeente bepaald was.

Bakker Schut werd in zijn streven naar planmatigheid gesteund door de SDAP-wethouder **Machiel Vrijenhoek**, die in de periode 1925-1931 wethouder Stadsontwikkeling en Woningbouw was.

M. Vrijenhoek
Foto Gemeentearchief Den Haag

Het sociaal-democratische doel van planning was produktie naar behoefte. Het middel van het *Plan van de Arbeid* en andere plannen was anders, maar ook Van Kol schreef reeds in zijn brochure: produktie om de gebruikswaarde en niet om de ruilwaarde.

91

**Cynische visie van Louis Raemaekers
op het Plan van de Arbeid in
De Telegraaf van 3 november 1935**

92

**Verklezingsaffiche van het Plan van de
Arbeid
foto G. Bruin 'Op socialisten, sluit de
Rijzen'**

